

Gajo Sekulić, Sarajevo

**Milan Kangrga ili filozofija
kao način života**

Ne kanim pisati ni uvod niti pogovor filozofskom djelu Milana Kangrge. Zato mi se čini prikladnim namjesto Uvoda objaviti *e-mail* koji sam uputio gospodinu Hrvoju Juriću povodom ovog 80. Događaja, vezanog za Milana Kangrgu.

»Poštovani Hrvoje,

žao mi je zbog zakašnjenja informacije o naslovu mog izlaganja na Konferenciji povodom 80. rodendana profesora Milana Kangrge. Vjerujte mi da i sada imam stanovite teškoće u vezi s tim pitanjem.

Kad bi etičko imalo neko 'središte' onda bih govorio o nenadmašnoj lakoći Milana Kangre da na djelu spaja vlastito moralno dostojanstvo i onaj pakleni splet okolnosti koje tjeraju na mišljenje. Bilo bi najbolje kad biste kao sažetak objavili upravo ovaj oskudni opis nemogućnosti da tačno 'definiram' temu izlaganja. Da, govoriću upravo o tome kako se i zašto mišljenje Milana Kangrge opire svakom disciplinarnom instaliranju. On je svakako i etičar i nije etičar, ako je etika praksa izoliranog (ja kažem sjebanog) pojedinca kao individuuma, što je – neshvatljivo! – shvatio čak i mladi Lukács.

U filozofiji danas dominiraju 'postmoderni sofisti' (S. Žižek) koji bi mišljenje Milana Kangrge, Gaja Petrovića, Rudija Supeka itd., kao i moje vlastite rečenice u ovoj elektronskoj pošti, denuncirali kao čisti 'esencijalizam'. Međutim, moje pitanje za našu diskusiju glasi: da li se čitava 'filozofija prakse' kojoj je Kangrga dao višestruk doprinos može povijesno arhivirati na ovaj način ili ne?

Nisam sklon emfatičkoj apoteozii filozofskog mišljenja mojih učitelja i intelektualnih prijatelja, ali mislim da se može argumentirati stav da ova otvorena filozofska zajednica mišljenja i istraživanja (Praxis-filozofija i njeni instituti: časopis i Korčulanska škola) u svojim najboljim ostvarenjima prekoračuje vrtlog međuzavisnosti logocentrizma i kontekstualizma, ako je tendencijski u pravu Jürgen Habermas sa svojom procenom o kontekstualizmu kao obrnutoj strani logocentrizma (»Postmetafizičko mišljenje«).

Mišljenje i istraživanje, građanski odgoj i sasvim originalna nenarcistička suverenost misaonog i moralnog akta jedva da dozvoljavaju racionalnu ekspresiju ideja, slutnji, nada, prezira, strahova, vizija, surove sposobnosti za istinu bez obzira na vlastite rane u djelu filozofskog mislioca Milana Kangrge. Dobrom i točnijom, ali poštenom interpretacijom dosadašnjeg djela Milana Kangrge mogli bismo i sebe darivati.

Dragi Hrvoje,

ovo je već drugi dio ovog pisma i kao što vidiš nedostaju NASLOV i SAŽETAK. Uzmi prvi dio kao sažetak, mada odudara od administrativnog jezika

službenog filozofskog komuniciranja. Za naslov – opet vidi sâm ili ga sročite najneutralnije, kao npr. »Filozofija Milana Kangrga kao način života«.

Javite se.

Gajo Sekulić«

Bilo bi najbolje kada bi se ovdje naprosto moglo stati. Sve naknadno izrečeno pokvarilo bi osnovni utisak, koji nam prosto dovikuje da još nismo izašli na kraj sa »praksisovcima« i filozofijom prakse u cjelini. Ono što je bitno u ovom pitanju tiče se i mog identiteta. Da li su protraćene godine i godine mog interesa za ono dragocjeno u mišljenjima Marxa, Kanta, Hegela, Lukácsa, Heideggera, Sartrea, Petrovića, Kangrga, Habermasa, Sutlića, Arendtove i drugih? Nije valjda da ono bogato i dramatično kritičko iskustvo kritičkog mišljenja Kantova kritičkog mišljenja – u atmosferi Marxova kritičkog mišljenja – u djelima Milana Kangrga ne može više naći čitatelja? Ne pristajem na to da se mog učitelja filozofije kao načina života naprosto gurne u stranu, te da o njemu nemam kome više pripovijedati. Ponosim se time da je Milan Kangrga moj učitelj i prijatelj. Ova izjava tiče se mene samoga, a ne može ništa ni oduzeti niti dodati djelu Milana Kangrga.

Ako prešutim tri iskustva iz *tri vremena (1969., 1983., 1989.)* u kojima se pojavljuje Milan Kangrga, učinit ću nepravdu prema samoj istini.

1969.

Jednom, u Pragu 1969. godine, dok su sovjetski vojnici šetkali gradom opkoljenom tenkovima, delegacija Jugoslavenskog udruženja za filozofiju imala je uzvratni susret sa čehoslovačkim filozofima i filozofkinjama. Bili su konkretno slomljeni, ali duhovni pobjednici. Kangrga, Sutlić, Prohić, ja i drugi solidarizirali smo se s njihovim otporom militariziranom realno-egzistirajućem socijalizmu. Ipak, sugerirali su nam da ne potpirujemo vatru. Kao mlad čovjek, imajući Milana K. pored sebe, mogao sam izreći tuđu misao da je »stid već revolucija« i u šiframa govoriti o pojmu kritike kod tri K: kod Marksa K., Franca K. i Jozefa K. U katakombama kod Haška nakratko se pojavio Karel K(osik) u pratnji gospode u (k)ožnim mantilima. Bilo je nadrealistički posmatrati Milana K. u toj situaciji: jak kao medvjed, dionizijski razliven čitavim prostorom (i vremenom!), zračio je daleko izvan zidina ove špilje i govorio bez riječi: proći će ubrzo ovo sramno vrijeme bez slobode govora! Ova scena samo simbolizira civilizacijski doprinos filozofije prakse unutar jednom razaranju jednog svemoćnog nedemokratskog režima. Te sam večeri shvatio da je mišljenje najveće oružje za koje se veoma rijetko dobija dozvola. Te večeri topovi i tenkovi oko Praga postali su dječje igračke. Međutim, trebalo je to nositi u sebi, sa sobom i širiti izvan sebe u veoma nepovoljnom višedesetljetnom kontekstu. Da, praksisovci su često bili »izvan sebe«, blagodareći otkriću paralelnog Sveučilišta kao zajednice istraživača (Korčulanska škola) i metode dijaloga. Komunikativno prosvjetiteljstvo Korčule budilo je nadu da će se jednog dana bitno promijeniti i prilike na sveučilištima kao najsnažnijim ideološkim aparatima partijske države. Moji učitelji nisu bili unutar one dominantne grupe »profesor-političar«, koji su sveučilište reproducirali kao školu. Moji su učitelji, naprotiv, stalno učili i dovodili u pitanje svaki diskurs. Otvorenost kritičkog mišljenja koje ide s Marxom preko Marxa uvela je u mišljenje i Platona i Kanta i Hegela, ali i Heideggera, Husserla, analitičku filozofiju,

pragmatizam, frankfurtsku školu (prema kojoj se uvijek osjećala neka napetost i tendencijska konkurencija!) itd. Oni nisu bili »Subjekt koji sve zna«. Svaki ponaosob iskušavao je metafiziku i njezinu mogućnost, težeći za skromnim argumentima koji vode preko relacija: idealizam-realizam, odnosno spiritualizam-materijalizam, to jest, imali su autentično iskustvo s Velikim naracijama, tako da se može reći da je Lyotard tek nedavno otkrio Ameriku. Prije njega je to učinio Alfred Schmidt u jednoj fusnoti početkom 70-ih godina, kada je »humanističku renesansu humanizma« u Jugoslaviji i drugdje arhivirao kao »zakašnjelu renesansu humanizma«, koju je zapadni marksizam proživio već tridesetih godina 20. stoljeća.

1983.

Drugi put, u vrijeme kada je Korčula potopljena, uski krugovi kritičkih intelektualaca susretali su se opet na jednom otoku, na Visu, u Komiži u okviru tzv. Dana Ante Fiamenga, također mog dragog profesora sociologije prvoj generaciji studenata na Odsjeku filozofije u Sarajevu 1956. Bili smo »peticionaši«, pa smo te godine (1983. ili 1984.) potpisali peticiju za puštanje na slobodu tzv. »islamskih fundamentalista«. Bio je prekrasan kolovoški dan na plaži. Igrala se odbojka u moru. Nisam kazao »igrali smo«, već »igrala se« odbojka. »Nešto« se igralo s nama i mi s njime. Milan je jednog trenutka, okupan morem, suncem i igrom uzviknuo: »To je to! To je to!« Bio je ravan onom Nitscheovu vjesniku koji ne donosi vijest da je Bog mrtav, već nešto sasvim novo: naime, razliku između bivstvovanja i bivstvujućeg sprao je morski blagi val i u posljednjem i najmanjem zrcu pijeska. Kasnije sam saznao za jevrejsku izreku: »Čovjek misli, Bog se smije«. Ali, ni ona ne može izreći ono što bi se trebalo reći toga trenutka u tom danu, osim možda, opet, ono Milanovo: »To je to! To je to!«

1989.

Treći put, u Herceg-Novom, dogodio se Prvi (i jedini) kongres filozofa Jugoslavije. Ne mogu podsjećati na atmosferu ovog Kongresa, već ću samo ukazati na glavni razlog zbog čega nisam pročitao svoj referat pod naslovom »Mogućnosti radikalizacije filozofije prakse i neprozirnost radikalne emancipacije«. Naime, bilo je šokantno tako zorno primijetiti unutarnje diferenciranje između filozofa prakse iz Zagreba i Beograda, ne samo povodom principijelnog prihvaćanja ili neprihvatanja publiciranja internacionalnog *Praxisa* već prvenstveno povodom nastupajućih velikih lomova na tlu bivše Jugoslavije, što ih je izazvala renesansa etnonacionalističkih projekata stvaranja »čistih« nacionalnih država svim sredstvima, pa i sredstvima nasilja. Bio sam mnogo bliži onoj liniji koja se u posljednjih 15 godina nije zaprljala filozofskim legitimiranjem agresivnog nacionalizma. Dakle, taj kratki referat, koji nije nikada pročitani niti objavljen, zadobija sada šansu da bude prvi put objavljen u originalnom obliku, kao svjedočanstvo filozofskog zadatka koji još nije dovršen: naime, zadatka kritičke re(de)konstrukcije filozofije prakse. Ratovi 1991.-1996. nisu dopustili normalnu cirkulaciju ideja u području filozofije, humanističkih i socijalnih znanosti. Umjesto apodiktičkog nihilističkog odnosa prema našem zajedničkom filozofskom iskustvu, potrebno je otvoriti kritički dijalog o filozofskoj situaciji u regiji. Najneophodnija zadaća bila bi i rasprava o identitetu i dostignućima filozofije prakse. Svoj zakašnjeli skromni doprinos dajem objavljivanjem ovog teksta iz 1989. godine:

»MOGUĆNOSTI RADIKALIZACIJE FILOZOFIJE PRAKSE I NEPROZIRNOST RADIKALNE EMANCIPACIJE

»Prije bi rekli da je mogućnost metafizičkog iskustva posestrima mogućnosti slobode, te je za to sposoban samo razvijeni subjekt koji je rastrgao veze koje su mu preporučivali kao spasonosne.«

(Th. W. Adorno, *Negativna dijalektika*)

I naslov, kao i ispod naslova istureni motto iz Adornove Negativne dijalektike imaju univerzalno značenje, ali bi trebalo biti odmah jasno da je u pitanju prvenstveno jugoslovenski kontekst 'teorije i prakse'. Time još uvijek demonstriram hrabrost za uvjerenje da nismo ni prosta konsekvencija iza naših leđa igrajućih mundijalnih sila kapitala i njihovih lokalnih poslužitelja, ni jevrejska ojađena provincija što kaska za duhovnim figurama i modelima mišljenja razvijenih modernih ili postmodernih društava. Naslovom jasno želim staviti, makar samom sebi, do znanja, da smo sposobni za novo duhovno, moralno i socijalno samoodređenje, i pored sve ubjedljivijih dokaza o principijelnoj neprozirnosti čak i elementarnih dimenzija emancipacije, o čemu naročito svjedoči sve izrazitija glad za bar osnovnim dostignućima 'civilnog društva'.

Theodor Adorno dobro pogodila blizinu metafizičkog iskustva i svakog emancipatorskog projekta. Oslobođenje čovjeka – uz svu načelnu prednost slobode nad metafizičkim iskustvom – svagda je pred kušnjom pada na koljena pred 'najvišim bivstvovanjem' metafizike ili redukovanim sintagmama postmetafizičkog mišljenja. To bi u principu moglo da važi i za svako neizvjesno promišljanje mogućnosti radikalizacije filozofije prakse u našim historijskim uslovima. Mada je Marxova teorija emancipacije ili Marxova filozofija prakse kasno dospjela u ove krajeve, prije ilegalno-politički, nego svestrano akademski, te mada je na ovom tlu dalekosežno odjeknuo 'crveni početak na ruski način' (E. Bloch), tek sa poslijeratnom i u tom smislu ne tako širokom univerzitetskom filozofskom autentičnom akomodacijom Marxove misli i marksizma započinje proces duhovnog samoodređenja naše filozofije, i to u otežanim uslovima privilegiranog statusa 'marksizma' kao ideološke legitimacije vladajućih aparata samonazvane socijalističke vlasti (poretka), i istovremeno oskudne kadrovske osnove u ne tako starim ili tek osnovanim univerzitetima, pod uticajima uglavnom frankocentrički ili germanocentrički orijentirane tradicije filozofije. Ne potcjenjujući mnoge druge izdiferencirane filozofske struje mišljenja, isključujući glomazne aparate i nosioce dogmatskog marksizma, mislim da je u posljednje tri decenije našeg poslijeratnog razvitka jugoslovenska filozofija prakse bila i jeste naša najreprezentativnija internacionalna legitimacija i istovremeno jedna od nezaobilaznih 'tačaka nadovezivanja' svakog mogućeg daljeg emancipatorskog samoodređenja filozofije i filozofa. Radikalizaciju filozofije prakse smatram jednim, ali ne jedinim, putem razvitka duhovnih potencijala filozofije, koji je još u stanju bar da nastavi pionirski posao trganja veza koje su subjektu preporučivane kao spasonosne, odnosno da se suoči sa univerzalnim fenomenom upitnosti i neprozirnosti emancipacije danas.

Pod neprozirnošću emancipacije danas podrazumijevam njenu već principijelnu krizu, kojoj je važan i historijski sudbonosan akcenat dala i daje kriza soci-

jalističkog projekta. U sasvim određenom smislu riječi smatram da kritička teorija socijalističke emancipacije pravi tek prve korake, budući da se nesnosno blisko vezivala za paradigme emancipacije prosvjetiteljstva. Našu kritičku filozofiju prakse takođe smatram jednom od posljednjih linija odbrane od retrogradnog sunovrata historijskog vremena u podnošljive ili nepodnošljive oblike varvarstva, ali istovremeno i suodgovornom za tendencijski poraz radikalnog socijalističkog projekta emancipacije, ukoliko iz sebe same, pluralistički i hrabro ne nastavi puteve dohvatanja bitnih mogućnosti 'kvalitativne promjene' bitnih formi opstanka u njoj odgovarajućim formama djelovanja. Ukratko, filozofija prakse može samo vlastitom radikalizacijom oprobati svoj potencijal za novo humanističko i demokratsko susretanje teorije i prakse. Međutim, mi nismo sami u ovom čamcu.

U istom čamcu su i gotovo svi veliki duhovni pravci koji su neposredno našli svoj izraz u našim filozofskim komunikacijama posljednjih decenija: kako najvažnije radionice svjetskog kritičkog marksizma, stara i nova 'kritička teorija društva', 'Budimpeštanska škola', i hajdegerizirani mislioci na 'Marxovom tragu' ili na njegovim izbrisanim tragovima, tako i analitičari, funkcionalisti, strukturalisti, poststrukturalisti, marksistički strukturalisti, naša vlastita tradicija filozofije prakse, protagonisti teorijskog utemeljivanja najrazličitijih 'novih socijalnih pokreta', mnoštvenost mimikriranih dogmatskih marksističkih sistema, teturajuće prilike-žrtve konsekvenci famozne kontroverze Moderna-Postmoderna i slično. Doduše, čak se i hulja tješi postojanjem mnoštva drugih hulja. Međutim, ovdje se radi o sasvim suprotnom: radi i zbog promjene u biti vremena što sve stavlja u pitanje, sve škole emancipatorskog mišljenja imaju priliku da otkriju radikalnu potrebu za novom vrstom tolerancije i kritičkog dijaloga. Tolerancija kao prosvjetiteljsko pravo na nesolidarnu ravnodušnost – nije bitno što Empedokle skače u Etnu, to je njegovo pravo i izbor! – čija je kruna 'represivna tolerancija' ima da biva prevladavana novim stilovima i novom snagom emancipatorske tolerancije, kao što kritički dijalog nije samo u funkciji iznudenog intersubjektivnog razumijevanja ljudskih subjekata u demokratskim formama komuniciranja bez prisile – a snagom racionalnog argumentiranja. Čovjek kao gospodar Zemlje izgleda kao da želi samo još jednu Makro-etiku (Apel) i univerzalnu teoriju komunikativnog djelovanja (Habermas). Emancipacija nije metafizička bajka koja negira Posebno, Autentično, Heterogeno. Marxova misao nije svakako jedina teorija radikalne emancipacije, ali, ni ona nije zastarjela, kao što nije zastarjela ni 'paradigma proizvodnje' u koju Marx svakako nije smjestio sav potencijal emancipacije. Filozofija i sve humanističke nauke stavljene su pred veliku kušnju danas. Naša filozofija prakse u njenim raznorodnim formama, zajedno sa skromnim tendencijski pravim orijentacijama u kritičkoj sociologiji, političkoj teoriji itd., u vremenu krize nastavlja svoj nezavisan put, otkriva unutrašnje granice vlastitog tematskog i problemskog orijentiranja, proširuje polja istraživanja i pojačava akcente u mišljenju mogućnosti i smisla revolucije. Naročito je u tom pogledu značajna dimenzija kritičkog suočavanja sa srodnim filozofskim iskustvima, čiji je uticaj, svakako, plodonosan, ali i ambivalentan, a naročito depresivnim nanosom relativizma, skepticizma i fatalizma veoma razoran za još historijski meku duhovnu supstancu naših mentaliteta, univerziteta i moralno-intelektualnih kapaciteta. Kritički dijalog sa svim nabrojanim najreprezentativnijim školama i iskustvima filozofskog mišljenja, otvara mogućnost kritičkog mišljenja emancipacije u neprozirnim obličjima njene upitnosti. U intervjuu povodom svog 60. rođendana, Jürgen Habermas kaže da je magla svuda oko nas, pa je srećan ako bar jedan maleni dio magle ispred sebe otkloni vlastitom detekcijom pravih zadataka kritičke teorije društva.'

Eto, ovome utopizmu nije potreban komentar, jer bi se okrenuo prema meni samome, a radi se o tome da se još nešto kaže povodom djela Milana Kangrge. Najkraće rečeno, filozof filozofije načina života čovjeka, Milan Kangrga, u velikim iskušenjima filozofije i morala posljednjih 15 godina, ne samo u djelima *Šverceri vlastitog života* i *Nacionalizam ili demokracija*, izdržao je probu eksplozivnog vremena nasilja. On je pokazao da se uvijek radi o katastrofi, ako se ontologija razvija bez etike (Heidegger), a politika bez morala (figure etno-revolucionara na našim prostorima).

Umjesto zaključka

Ovdje pristoji i pristojno je reći samo ovo: svojom filozofijom i djelovanjem Milan Kangrga trajno uznemirava sve »švercere vlastitog života«, a među njima sve poslušnike raznih vrsta, nacionaliste, nacional-socijaliste, fašiste, filozofsko-disciplinarne i disciplinirane uskopljenike posla koji se još naziva »filozofija«. Želim mu dobro zdravlje, dobar završetak rukopisa *Etika* i, na kraju, volio bih da sam u svom mišljenju i javnom djelovanju naučio o filozofiji kao načinu života mnogo više nego što sam se trudio. Sjajno je biti su-vremenik Milana Kangrge kao učitelja, prijatelja i uznemiritelja svega postojećeg.

Gajo Sekulić

Milan Kangrga oder Philosophie als Lebensweise

In diesem Text der Autor entwickelt die Argumenten über großen Beitrag des Philosophen und Menschen Milan Kangrga dem Projekt der »Praxis-Philosophie«. Besonders beschreibt man hier der einmalige Einklang des Denkens und des Handelns dieses Philosophen im symbolischen Jahren »1969«, »1983« und »1989«. Am Ende wird suggeriert, dass die Philosophen in dieser Region brauchen eine radikale De-(Re)konstruktion der wichtigsten philosophischen Erfahrungen *inclusive* die Praxis-philosophie.